

УДК 94 (477): (031)

© Степан Борчук (Івано-Франківськ)

“УКРАИНСКИЙ НАРОД В ЕГО ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ” – ПЕРШИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ПРОЕКТ ХХ ст.

У статті висвітлюється маловідома сторінка української енциклопедичної традиції ХХ ст. – генеза й реалізація першого вітчизняного енциклопедичного проекту – чотиритомника “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (1909–1916). З’ясовується виникнення задуми підготовки українознавчого довідково-енциклопедичного видання, його структура, коло авторів й редакторів, перепони у підготовці, сприйняття ідеї української енциклопедії вітчизняними інтелектуалами.

Ключові слова: енциклопедія, енциклопедичний проект, “Украинский народ в его прошлом и настоящем”.

Найпопулярнішою російськомовною енциклопедією дореволюційного періоду був “Энциклопедический словарь” видання Брокгауза і Єфрона (1890–1907). Вийшло 82 книги і 4 додаткових томів. Його друге видання під назвою “Новый энциклопедический словарь” припинилося 1916 р. на 29 томі. Найважливіші статті на українські теми для цього видання підготували відомі українські громадсько-політичні діячі, науковці й літератори І. Франко (великий огляд українського письменства), М. Сумцов (стаття про Т. Шевченка), М. Василенко, І. Лучицький, В. Науменко, П. Житецький та ін. Насиченим великим різноманітним матеріалом був “Энциклопедический словарь Гранат” (його сьоме видання у 58 томах виходило упродовж 1910–1948 рр.), в якому співробітничали М. Василенко, Б. Грінченко та ін.

Робота над першою модерною українознавчою енциклопедією розпочалася за ініціативою петербурзьких українців й прихильних до української справи російських учених у 1909–1911 рр. Проект дістав назву “Украинский народ в его прошлом и настоящем”. За повідомленням газети “Рада”, перший том цього енциклопедичного видання мав вийти у листопаді 1912 р. у Москві, видавнича фірма – відоме товариство братів Гранат [1].

Ініціатором проекту був лідер української “Громади” у Санкт-Петербурзі Олександр Гнатович Лотоцький (1870–1939) [2]. У третьому томі його мемуарів “Сторінки минулого” міститься окремий підрозділ, присвячений історії підготовки енциклопедії “Украинский народ в его прошлом и настоящем” [3]. Ідея видання спала на думку під час чергової недуги мемуариста: “Я часто хорував. Через гниле петербурзьке підсоння захоплював я інфлюєнцу, що на кілька днів привязувала мене як не завжди до ліжка, то в кожному разі до хати. Тоді був я вільний від службової праці чи громадської біганини та, хоч і в гарячковому стані, міг спинятись думкою не лише на справах біжучих. В один із таких гарячкових моментів прийшов я до думки видати загальну енциклопедію [...] в яких чотирьох – п’яти томах, використавши до того матеріал, що вже досить було його зібрано в київських комісіях, які опрацьовували словники історично-біографічний та географічний [...]” [4]. Спершу провідники петербурзьких українців поставилися скептично до цього проекту – “не мали віри, щоб, за наявності кількох російських енциклопедій, могла мати успіх ще й енциклопедія українська” [5].

Первісний проект видання мав на увазі тритом-

ник, що складався б з окремих монографічних праць, які б у своїй сукупності обіймали важливіші сторони українського життя, даючи уявлення про Україну як окремий національний організм. Невдовзі М. Грушевський, запрошений на редактора історичного відділу, зажадав для себе окремого тому, взявшись його написати. Відтак остаточний план видання передбачав друк українознавчого енциклопедичного чотиритомника [6].

Видавничою фірмою, яка б взялася надрукувати енциклопедію, було визначено відоме московське товариство “Братья А. и И. Гранат и К°” (1891–1917), яке поважно зарекомендувало себе публікацією російської універсальної енциклопедії під назвою “Настольный энциклопедический словарь Гранат” (вид. 1–3, стереотипні у 8 т.; 1891–1895, 1896, 1897 рр.; вид. 4–6, доповнені у 9 т.; 1899, 1901, 1903 рр.), започаткувавши 1910 р. 7-ме видання під назвою “Энциклопедический словарь Гранат” [7]. Оскільки поважне видавництво братів Гранат “боялося устряти в українську авантюру”, воно висунуло умову, щоби видавцем було зазначено якусь приватну особу. Такою особою згодився бути М. А. Славінський. Секретарські обов’язки по виданню виконував О. Лотоцький (безпосередні й листовні контакти з авторами, видавцями – фактичними й номінальними, рецензування текстів тощо) [8].

Зміст проектного видання був таким: Том І: Відділ І. Розвиток українських досліджень у ХІХ ст. й розкриття у них основних питань українознавства (автор – М. Грушевський); Відділ ІІ. Історія українського народу (М. Грушевський). Том ІІ. Відділ ІІІ. Нарис географії України (С. Рудницький); Статистика українського населення Європейської Росії (О. Русов); Галичина (В. Охримович); Буковина (В. Охримович); Угорська Русь (С. Томашівський); Відділ ІV. Антропологічні особливості українського народу (Ф. Волков); Етнографічні особливості українського народу (Ф. Волков); Звичаєве право українського народу (Т. Єфименко); Короткий нарис історії малоросійської (української) мови (О. Шахматов). Обидва томи мали наскрізну пагінацію.

У наступних томах планувалося вмістити, зокрема, великий відділ з історії української літератури, більшу частину якого мав підготувати відомий вітчизняний публіцист і літературознавець С. О. Єфремов [9].

Співредактором проекту був відомий діяч петербурзької української “Громади”, створеної 1896 р., Петро Януарійович Стебницький (1862–1923). Упродовж 30 років він служив на посаді керівника комерційного відділу телеграфного агентства й чиновником особливих доручень у міністерстві фінансів. Служба була єдиним джерелом його доходів і матеріальної незалежності, а весь позаслужбовий час віддавав він українській справі [10]. Як відзначає щодо цієї яскравої постаті українського руху А. Болабольченко: “Усі тогочасні українські гуртки та громади в Петербурзі пов’язані з його ім’ям: жодне українське питання, що вирішувалося в столиці, не обминуло його. Українству віддавав він усе – силу, розум, кошти, яких надто не вистачало українському рухові, і навіть більше – саме життя” [11].

Видання «Український народ в его прошлом и настоящем», котре стояло цілком на висоті тодішнього рівня науки й досі на втратило свого значення [12], з'явилося 1914–1916 рр. у Петрограді за редакцією Ф. К. Вовка (антропологія, етнографія, мистецтво), М. С. Грушевського (історія, географія, статистика), М. М. Ковалевського (господарство), Ф. Є. Корша (мова, література, мистецтво), А. Ю. Кримського (мова й література), М. І. Туган-Барановського (господарство), О. О. Шахматова (мова й література). Задля популяризації знань про Україну серед широких верств освіченого російського суспільства видавалася енциклопедія російською мовою. Через воєнні дії з запланованих чотирьох томів пошестало видати лише два [13].

Процес підготовки видання був відомим еліті української підросійської інтелігенції, що фрагментарно відбився в епістолярній спадщині тогочасних діячів українства.

Так, наприклад, у листі з Кракова до М. Грушевського у Львів від 11 травня 1912 р. В'ячеслав Липинський запитував: «Ви не написали під чією редакцією виходить видавництво бр.[атів] Гранат (Укр.[аинский] нар.[од] в прош.[лом] і наст.[оящ.ем]). Тоді, коли ми з Вами про це говорили, це ще була, здається, справа не рішена. Будьте ласкаві повідомити мене про це при нагоді карткою, щоб я міг подати в заголовку [...]» [14]. У пізнішому, майже через рік, листі В. Липинський перепитував М. Грушевського щодо долі своєї статті, в якому саме виданні буде вона вміщена: «Се не «Український Народ» Граната – правда?» [15].

Виконання проекту затягнулося через об'єктивні й суб'єктивні обставини. Вочевидь саме на останній чинник нарікав П. Стебницький у листі до Є. Чикаленка від 12 грудня 1911 р.: «Господи, яка не талановита нація, принаймні в своїх верхах – інтелігенції! Ось коли вийде та московська «Енциклопедія» («Український народ»), то побачите. Та, правда ж, Ви бачите це і дома – на київських виданнях. Чи це покоління таке пішло, така полоса ніби, – бо були ж діди – одиниці з великим хистом та талантом. Тепер теж одиниці, і не більше їх як колись, а гурт – сірий, сірий, що й не відзначиш обличчя від обличчя... Одна втіха в думці, що, може, це не тільки ми, а вся Росія, вся російська інтелігенція така, – що це просто загальний наслідок загальних умов... [...]» [16].

Значно оптимістичніший лист Петра Януарійовича до того ж адресата від 19 травня 1915 р. У ньому зафіксоване пожвавлення інтересу російської освіченої публіки до українознавчих публікацій (ймовірно, пов'язане з тимчасовою окупацією царським військом теренів Східної Галичини). Характеризуючи складені співробітниками часопису «Украинская жизнь» працю «Галичина, Буковина и Угорская Русь» (Москва: «Задруга», 1915), що містила географічний і етнографічний матеріал про етнічні групи (русинів, гуцулів, бойків, лемків, угорських русинів), історичний нарис про національний і літературний рух цих територій у XIX ст., їхній адміністративний лад, політичне й культурне життя краю тощо, П. Стебницький зауважував: «А знаєте, що з «Галичиноююяяяя» вони вже тепер балакають про третє видання? Такий, очевидно, виявився попит на ринку... Що ж, це добре, може

яке насіння й прийметься... Так само, кажуть, дуже розходитьс'я 1-й том «Енциклопедії» (з історією Грушевського) (тобто видання «Український народ в его прошлом и настоящем». – Авт.), – і це добрий знак [...]» [17].

П. Стебницький також виступив рецензентом обох надрукованих томів цієї новітньої української енциклопедії. Зокрема, щодо першого тому видання він зауважував на шпальтах популярного часопису «Вестник Европы»: «В течение всего XIX ст., на фоне общерусской государственной и общественной жизни, периодически возникал украинский национальный вопрос – то как отзыв славянского культурного возрождения, то как органически связанное с русско действительностью, культурно-национальное движение [...]. С новыми формами государственного строя, получив относительную свободу проявления, украинское движение быстро выросло в крупный вопрос внутренней политики и в наше время сосредоточивает на себе пристальное внимание общества. Отсюда и ощущаемая потребность в ознакомлении с фактическим материалом из области украиноведения [...]». Відзначивши цінність та інформативність для пересічного читача обох розвідок проф. М. Грушевського, що склали перший том видання («Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения» та «История украинского народа»), рецензент вельми позитивно оцінював й поліграфічний рівень видання. До недоліків він зараховував брак докладнішого змісту й до певної міри випадковий добір ілюстрацій, що, зрештою, на його переконання, цілком компенсувалося цінністю змісту книги [18].

Значно розлогіша рецензія-анотація на другий том видання, попри позитивну назагал оцінку цієї книги енциклопедії, згадувала й втрати редакційного комітету в особі померлих проф. М. М. Ковалевського й акад. Ф. Є. Корша. Завершувалася рецензія таким побажанням: «Слід сподіватися, що ці втрати не завадять комітету закінчити своє цінне й солідне підприємство, – яке, до того ж, так відповідає інтересам моменту, що владно висунув долі українського народу на видне місце...» [19].

Одначе, життя розпорядилося інакше – третій і четвертий томи видання так і не були надруковані.

Редагування третього тому, присвяченого питанням економіки України, було доручено знайомому економісту проф. М. І. Туган-Барановському (1865–1919) [20].

До співробітництва в економічному відділі було запрошено серед інших й відомого російського статистика Д. І. Ріхтера (1848–1919), з 1890 р. завідувача статистикою Дворянського поземельного банку, автора зокрема цінної розвідки «Опыт разделения Европейской России на районы по естественным и экономическим признакам» (1898), укладача «Географического словаря России» (6 випусків, 1909–1911 рр.) [21]. З ним був близько знайомий лідер петербурзької української «Громади» О. Лотоцький. Перед авторами економічного тому вже на першій нараді, скликаній М. Туган-Барановським, постали численні складні питання, чіткої відповіді на які не міг дати й редактор: «Найперше перед кожним автором встало питання, що

таке Україна з погляду території, населення та своїх економічних властивостей. І щоб ясніше окреслити характер та обсяг тем, що їх мали опрацьовувати різні автори, доручено було Д. І. Ріхтерові написати та на дальших зборах прочитати вступну статтю – географічно-статистичний огляд, де було б подано особливості економічного життя України взагалі та зокрема поодинокі її районів. Ріхтер написав та перед зборами дав мені свою працю прочитати, – се був географічно-господарчий начерк, рівного якому щодо влучності мені не доводилося опісля читати» [22].

Фаховий склад співробітників економічного тому, що звикли регулярно працювати в ділянці свого фаху, мав наслідком своєчасне виконання замовлених праць. Більшість тем не було опрацьовано – переважно внаслідок того, що повне додержання наміченої програми перевищило б розмір тому (кожий том розраховано було на 20 аркушів) [23].

Се була перша спроба опрацьовання економічного життя України відокремлено від решти державної території Російської імперії, – спроба, докона на фаховими силами тодішніх російських економістів. Такий початок мав би заініціювати подальші праці у тому ж напрямі, подаючи приклад – й найголовніше – методу в сій новій, ділянці наукового досліду щодо України. Але той фатум, що завис над економічним збірником од початку, мав своє найгірше закінчення. Справа з друком затяглася, а тим часом почалася війна. Комісіонерський апарат видавничої фірми розсипався, а найголовніше – почалися нечувані репресії щодо всього українського. За словами О. Лотоцького: “Се дуже видавців застрашило, – вони боялись, що в таких умовах вихід дальшого тому української енциклопедії спричинить для них утрати не лише матеріальні. Видавці охоче погоджувалися передати ініціаторам справи матеріял, уже оплачений авторським та редакторським гонораром; але в тих обставинах уже трудно було знайти іншого підприємця, що підняв би на себе друк такої матеріально кошовної книжки. Так ті праці й залишилися, не бувши видруковані, в портфелі видавництва” [24].

Аналогічна доля спіткала й четвертий том видання – відділ сучасної культури та громадського життя, що для нього майже усі статті також було написано. З них з’явилася друком за кордоном лише стаття В. Гнатюка – про культурне та громадське життя закордонних українських територій [25].

Все широке підприємство видання української монографічної енциклопедії під назвою “Украинский народ в его прошлом и настоящем” обмежилось виданням лише перших двох томів. Тим не менше, реалізований лише наполовину перший український енциклопедичний проект новітньої доби залишив свій виразний слід в історії вітчизняної енциклопедичної справи XX ст., збагативши її цінним практичним досвідом – як позитивним, так і негативним, який був використаний при підготовці подальших енциклопедичних видань, зокрема “Української Загальної Енциклопедії” та “Енциклопедії українознавства”.

Джерела та література:

1. Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900–1922 рр. / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; [упорядкув.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття

Н. Миронець, І. Старовойтенко]. – К.: Темпора, 2008. – С. 281, прим. 1; 2. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: Біобібліографічний довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко. – К.: [б. в.], 1998. – С. 117–118; 3. Див.: Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. – Частина третя. – (Праці / Український Науковий Інститут у Варшаві; т. XXI, серія мемуарів, кн. 4). – С. 155–166; 4. Там само. – С. 155–156; 5. Там само. – С. 156; 6. Там само. – С. 157; 7. Див., напр.: Пасько І. В. Гранат, енциклопедичний словник, “Настольный энциклопедический словарь Гранат”, «Энциклопедический словарь Гранат» / І. В. Пасько // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Ін-т історії України; [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 2: Г – Д. – С. 185–186; 7. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Частина третя. – С. 157; 8. Див.: Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х рр. XX ст. / І. Б. Гирич // Український історик. – 1996. – № 1/4 (128/131). – С. 163–164; 9. Миронець Н. Євген Чикаленко і Петро Стебницький: на спільному шляху до втілення національної ідеї / Н. Миронець, І. Старовойтенко // Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900–1922 рр. / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; [упорядкув.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття Н. Миронець, І. Старовойтенко]. – К.: Темпора, 2008. – С. 11; 10. Старовойтенко І. “...Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці”: Про Петра Стебницького і його служіння українській справі / І. Старовойтенко // Петро Стебницький. Вибрані твори / Упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 15; 11. Болабольченко А. Три долі. Біографічні нариси / А. Болабольченко. – К.: Літопис, 1999. – С. 42; 12. Кузеля З. Дотеперішні українські енциклопедії / З. Кузеля // Енциклопедія українознавства: В 2 т. / Під голов. ред. проф., д-ра В. Кубійовича і проф., д-ра З. Кузеля. – Мюнхен: Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 10; 13. Див.: Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф. К. Волкова (антропология, этнография и искусство), проф. М. С. Грушевского (история, география и статистика), проф. М. М. Ковалевского (хозяйство), акад. Ф. Е. Корша (язык, литература и искусство), проф. А. Е. Крымского (язык и литература), проф. М. И. Туган-Барановского (хозяйство) и акад. А. А. Шахматова (язык и литература). – СПб.: Изд. М. А. Славинского, 1914. – Т. 1. – С. 1–360; Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф. К. Волкова (антропология, этнография и искусство), проф. М. С. Грушевского (история, география и статистика), проф. М. М. Ковалевского (хозяйство), акад. Ф. Е. Корша (язык, литература и искусство), проф. А. Е. Крымского (язык и литература), проф. М. И. Туган-Барановского (хозяйство) и акад. А. А. Шахматова (язык и литература). – Петроград: Т-во “Общественная польза”, 1916. – Т. II. – С. 361–707; 14. Лист В. Липинського до М. Грушевського, 11 трав. 1912 р. // Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Ред. Л. Винар; Упоряд.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. – К. – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 2001. – Сер. «Епістолярні джерела грушевськознавства». Т. II. – С. 312; 15. Лист В. Липинського до М. Грушевського, 19 квіт. 1913 р. // Листування Михайла Грушевського. – Т. II. – С. 323; 16. Лист П. Стебницького Є. Чикаленкові, 12 груд. 1911 р. // Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900–1922 рр. – С. 279–280; 17. Лист П. Стебницького Є. Чикаленкові, 19 трав. 1915 р. // Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900–1922 рр. – С. 433; 18. Стебницький П. [Рец. на кн.:] Украинский народ в его прошлом и настоящем. Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского и акад. А. А. Шахматова. Т. I. СПб., 1914 // Вестник Европы: Журнал науки – политики – литературы. – 1914. – Кн. 5. – Май. – С. 352; 19. Стебницький П. [Рец. на кн.:] Украинский народ в его прошлом и настоящем. Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-

Барановського и акад. А. А. Шахматова. Т. II. Пгр., 1916 г. Стр. 348 // Вестник Европы: Журнал науки – политики – литературы. – 1916. – Кн. 11. – Ноябрь. – С. 372–375; 20. Винар Б. Туган-Барановский Михайло / Б. Винар // Энциклопедия украинизации: Словникова частина. – Париж – Нью-Йорк, 1980. – Т. 9. – С. 3276; 21. Нарбут А. Рихтер (Richter) Дмитрий Иванович (25 окт. 1848, Москва – 2 июля 1919, Детское Село Петроградской губ., ныне гор. Пушкин Ленинградской обл.) / А. Нарбут // Немцы России: Энциклопедия / Редкол.: О. Кубицкая (пред. редкол.) и др. – М.: ЭРН, 2006. – Т. 3: П – Я. – С. 309; 22. Лотоцкий О. Сторинки минувшего / О. Лотоцкий. – Варшава: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. – Частина третя. – 396 с. – (Праці / Український Науковий Інститут у Варшаві; т. XXI, серія мемуарів, кн. 4). – С. 163; 23. Там само. – С. 163; 24. Там само. – С. 164; 25. Там само.

Borchuk S.

“Ukrainian nation in its past and present”- the first domestic encyclopaedia’s draft of the twentieth century

The article reveals a little-known page of Ukrainian encyclopedic tradition of the twentieth century. It touches upon genesis and realization of the first home encyclopedic project – edition in 4 volumes of “Ukrainian people in past and present” (1909–1916). The idea of appearance of Ukrainian studies encyclopedic reference edition, its structure, range of authors and editors obstacles in training, perceptions of the idea of Ukrainian national encyclopedia intellectuals are touched upon.

Keywords: encyclopedia, encyclopedic project, “Ukrainian people in past and present”.

УДК 94(477) – 058.244 : 329.15 : [316. 75 “451.20”]

© Ольга Вільховик (Полтава)

БІЛЬШОВИЦЬКІ ЗАСОБИ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА СЕЛЯНСТВО у 1920-х роках

Статтю присвячено характеристиці більшовицьких засобів впливу на селянство у 1920-х роках. На основі опрацьованих праць і аналізу архівних документів фрагментарно відтворено функціонування сільбудів і хат-читальень та роль видавничої справи і преси у створення “людини-гвинтика” в радянській системі.

Ключові слова: селянство, радянська влада, сільбуду, хати-читальні, радянська преса, цензура.

Проблеми минулого українського села не втрачають своєї актуальності в сучасних історичних дослідженнях, позаяк воно є не тільки виробником матеріальних благ і основою достатку, а й невичерпним джерелом та надійним хранителем духовних і культурних цінностей нашого народу. Особливу увагу привертає проблема трансформації соціальної поведінки селянства, його нове “рольове” навантаження в умовах радянської влади і ті соціальні чинники, під впливом яких відбулися трансформаційні процеси, що й становлять предмет дослідження автора статті.

Історіографія питання розвивається достатньо динамічно. Певні аспекти культурно-освітньої діяльності громадських організацій на селі досліджувалися і радянськими істориками, але на жаль, в основному з ідеологічно прогнозованих позицій. Характеристика духовного життя зводилася до твердження про успіх у подоланні дрібнобуржуазної психології селянства та зростання соціалістичної свідомості народу. Оскільки ці положення були невід’ємними елементами комуністичної доктрини, вони, незважаючи на бездоказовість, тривалий час залишалися непохитними. Коли ж боротьба у духовній сфері набувала особливої гостроти і була незаперечним фактом (скажімо, опір антицерковній політиці більшовиків та антиколгоспні настрої), тоді, як зазначає С. Дровозюк, ці події подавалися як

куркульські провокації [10, с. 35].

У незалежній Україні досить самокритично було заявлено про необхідність перегляду позицій щодо “дрібнобуржуазної” психології селянства, якою, як визнали автори, досі пояснювалися всі негативні явища у колгоспах. Суттєво переглянуті також питання національно-культурного життя народу в УРСР. Зміна концептуальних засад в оцінці духовних процесів у 20-30-х рр. досить рельєфно простежується у праці В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова та С.В. Кульчицького “Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки”. Провідне місце у цій праці займають питання ідеології та культури радянської доби, трагедії втрати духовного начала народного життя. Мав рацію В. О. Замлинський, який зауважував, що тема загибелі духовного світу людини в умовах сталінізму проходить через усі частини цієї книги. Духовність селянства як цілісність одним із перших в науковій літературі розглянув В. В. Нечитайло. Він визначив, що духовна практика держави “полягала у свідомому і цілеспрямованому відчуженні духовності народу від історичної дійсності”, від самого процесу мислення [17, с. 121]. Німецький історик Йорг Баберосвскі у праці “Червоний терор. Історія сталінізму” образно охарактеризував ідеологічну практику більшовицької держави як “садівника, що перетворює дикі плантації на симетрично розплановані парки”. “Парк соціалізму” мав складатися з модерних європейців, нових людей, звільнених від відсталого духовного та культурного спадку, котрі б святкували більшовицькі свята, носили більшовицький одяг і говорили більшовицькою мовою [12, с. 24].

Аналіз ряду інших праць показав, що за останнє десятиріччя в українській історіографії нагромаджений значний фактичний матеріал та зроблені важливі висновки, щодо духовного життя українського селянства в умовах становлення тоталітарного ладу. Значно більше уваги приділялося соціально психологічним аспектам колективізації, розкуркулення та голодомору, у той час як духовне життя поза цими процесами ще не стало окремим предметом історичного аналізу. Як відомо, у конструюванні тоталітарної держави виняткова роль відводилася ідеології, однак реальне значення ідей та ідеологічних інститутів у цьому процесі з’ясоване ще недостатньо. Виходячи з цього автор статті ставить за мету дослідити роль більшовицьких засобів впливу, зокрема, таких інституцій як сільбуду, хати-читальні, видавнича справа, у формуванні людини “гвинтика” у радянській системі.

Однією з форм впливу на селянські маси і виховання їх у більшовицькому дусі було створення в країні на поч. 20-х рр. мережі культосвітніх закладів (хат-читальень, сільбудів), а також видавництва і розповсюдження книжок і періодичних видань. Вони мали прищеплювати народу цінності нової комуністичної влади. Робота цих структур та ефективність їх функціонування періодично перевірялись партійно-державним контролним органом Центральної контрольної комісії – Наркоматом Робітничо-селянської інспекції (ЦКК -НК РСІ) [18, с. 45].

Сільбуду та хати-читальні перебували під ідейним впливом комуністичної партії і повинні були виховувати селянські маси в дусі комуністичних ідей. Провідне місце в культурно-освітній діяльнос-